

A FELSŐOKTATÁS EXPANZIÓJA

(Lukács Péter)

Ezt az expanziót – ami az én prezentációmnak a címében is szerepel –, sokan tömegesedésnek nevezik, és úgy értelmezik, hogy pusztán kiterjed, megnő a felsőoktatás, tehát egyre többen járnak bele. Holott szerintem ennél többről van szó.

Ami a növekedést illeti, egyre inkább látható, hogy a fiataloknak, nemcsak hogy a korábbihoz képest nagyobb tömege jut felsőoktatási intézményekbe, de ez a folyamat folytatódik: egyre többeket tanítunk, fogunk tanítani ezekben az intézményekben.

Hogy hányan és milyen arányban vesznek részt a felsőoktatásban? A hányat még talán igen, de hogy milyen arányban, ezt elég nehéz megmondani. Az mindenesetre tény, hogy a magyar főiskolai, egyetemi hallgatók száma egy bő évtized alatt a háromszorosára növekedett.

Ahogy én a mai magyar adatokat nézem, azt mondanám, hogy a korosztály fiataljainak úgy a 20%-a, legfeljebb harmada már felsőoktatásba jár. Ennél pontosabb adatokat nem mernék mondani. Mert hiszen az adatok, legalábbis azok, amelyeket politikusainktól hallunk, rendkívül ellentmondóak. Amikor valaki azt mondja, hogy a korosztály X%-a, akkor általában nem szokta megmondani, pontosan melyik korosztályról beszél. Nehéz ezt megállapítani, de pillanatnyilag kétségkívül mindannyian átéljük és az elmondható, hogy már talán a fiataloknak a harmada, valamilyen értelemben bekerül a magyar felsőfokú oktatásba.

Hogy mi is az a felsőoktatás, megint egy bonyolult ügy. Mert ma már biztosan nem az egyetem és a főiskola csupán. Új fajta a hallgatói összetétel, új fajta képzési formák jelentek meg, olyanok, amelyeket korábban nem ide soroltunk. Erre később még vizsgatérek.

De ezzel már bele is kaptam abba, hogy amikor azt mondjuk, expandál a felsőoktatás, akkor azokkal szemben, akik azt hiszik, hogy csak nagyra nő és sokan járnak bele, igazából arról kell gondolkodni, hogy ez a mai felsőoktatás már nem az, mint a tegnapi, és méginkább nem az, mint a tegnapelőtti. Vagyis valami egészen újnak tűnő szisztémával találkozunk.

A mindennapi diskurzusban és a ma, nálunk folyó vitákban két fő szempontot szoktak hangsúlyozni. Az egyik, hogy túl sok hallgatót iskoláznak be, ezért romlik a színvonal. A hallgatók egyre többen vannak, ettől „tehát” az oktatás minősége egyre rosszabb, ez borzasztó, és ez ellen tenni kell valamit. A másik ilyen fontos álláspont, amit gyakran hallani, olvasni, hogy nem jó megoszlásban iskolázzák be a felsőoktatásba a fiatalokat, vagyis nem olyan szakmákra, nem olyan arányokban, ahogyan ez a társadalomnak és nekik maguknak is a későbbiekben jó lenne. Ezekben a mennyiségi megközelítéseken szerintem érdemes túllépni.

Úgy vélem, ez a mostani expanzió más és több, mint mennyiségi növekedés. Igazából az expanzió fogalmával a felsőfokú iskoláztatáshoz való megváltozott viszonyunkat

fejezzük ki. Ez a fogalom tehát mindinkább a társadalomnak a felsőfokú iskoláztatáshoz való megváltozott viszonyát és a fiataloknak az iskoláztatási lehetőségekhez való megváltozott viszonyát jelöli. Azt, hogy a világnak egy szelete, amit úgy szoktunk mondani hagyományosan, hogy egyetemre járni, vagy főiskolára járni, megváltozott. Vagy legalábbis nagyon jelentős változások indultak meg a középfok utáni iskoláztatás társadalmi szerepe tekintetében.

Olyan társadalmi folyamatok indultak meg, amelyek jövőjét ma még nem lehet egészen világosan látni. De mikor is kezdődtek ezek? Hadd kezdjem egy kis történeti visszatekintéssel, már csak azért is, hogy világosan lássuk, hogy a probléma, amivel most találkozunk, amit átélünk, nem egészen új. Philip Coombsra hivatkoznék, „Az oktatás világválsága” című könyvére¹, amelyet 1967-ben írt meg egy akkori nemzetközi konferencia anyagára támaszkodva. 68-ban jelent meg a könyv. Ez volt az első rendszerszemponútú elemzése az oktatás világproblémáinak. A világprobléma maga is új kifejezés volt akkor, óriási feltűnést és izgalmat keltett, hogy valaki az egyes országokban jelentkező problémákat világszinten is áttekintette, és képes volt az összefüggéseket felfedni.

A következőket mondta: szinte mindenütt válságba került az iskolarendszer, mert mind a fejlett, mind a fejlődő országokban megkezdődött a középfokú oktatás robbanásszerű expanziója. A robbanást a fejlett országok valahogyan, nagyon drágán megtanulják kezelni, de nem valószínű, hogy igazán békésen meg tudják majd oldani a kevésbé fejlett országok. Ezért a könyv is igazából az utóbbiak problémáival foglalkozik.

Coombs könyve bemutatja, hogy az ötvenes évektől kezdve ugrásszerűen megnövekedett a középiskolába járók létszáma, a pénzek, amelyeket erre szántak volna, szánni tudnak az államok, ehhez képest kevésnek bizonyulnak és ráadásul ezek a gyerekek -ahol szakmát, vagy általános képzést választhatnak – nem azt tanulják, nem olyan arányban, nem úgy, ahogyan a társadalomnak és nekik ez távlatilag jó lenne. Ezért sokak szerint a minőség is nagyon romlik. Ugye ismerős? Tulajdonképpen szó szerint azt olvashatjuk a durván 35 évvel ezelőtti könyvben a középfokról, amit most sokan a felsőoktatásról mondanak. A felsőoktatás is megemléttetik persze ebben az 1968-ban megjelent könyvben. Nevezetesen úgy, hogy a felsőoktatási intézményeknek segíteniük kell az államokat és a középfokú iskolarendszereket, hogy ezt a nagy gondot, ami a középfok kirobbanó kiterjedésével és túl nagyra növésével, az expanzióval bekövetkezik, segíteni tudják. Milyen segítségről van szó? Tanárképzésről, oktatáspolitikai tanácsadásról, az iskolai munka módszereinek fejlesztéséről, pedagógiai segítségről a középiskolák számára. Az a gondolat, hogy a középiskolába járók tömegei azután a felsőoktatást is egyhamar meg fogják majd rohamozni, Coombsnál még nem merül föl. Ő az egyetemet ilyen szempontból nem érzi még veszélyben.

Coombs azt mondta, hogy a középiskola tömegesedését nem csak pénzügyileg nem lehet bírni, hanem társadalmi robbanás is lesz. A tömegesedés – mondja – a középis-

¹ Philip H. Coombs (1971) *Az oktatás világválsága. Rendszerelemzés.* Budapest, Tankönyvkiadó

kolában új módon fog felvetni régi kérdéseket. A hagyományos iskolatípusok meg fognak szűnni, vagy átalakulnak, és valamiféle vegyes felvágottszerűek jelennek meg. Az egységességről, hogy bizonyos fajta iskolatípusok vannak, hogy van a hagyományos gimnázium és az mindig is olyan lesz, mint volt, ezzel – mondja ő – le kell számolni.

Egy-egy iskolatípuson belül is különböző tanulmányok fognak folyni. A munkaerőpiaccal méginkább ütközni fog – már ütközött akkor – a középiskolák kibocsátása. Nem olyan embereket nem olyan szakmákra képezne, nem olyan társadalmi polcra irányítják a végzett középiskolásokat az intézmények, ahogy ezt a társadalom, vagyis az államok irányítói elvárnák.

Azt mondja, arra kell vigyázni – itt a mai vitákra utalnék –, hogy bár a munkaerőpiacnak nyilvánvalóan nincs szüksége erre a termékre, amit a középiskolák világszerte kibocsátanak, az oktatástervezőknek ettől nem szabad megijedniük, mondja ő, nem a pillanatnyi munkaerőpiachoz kell igazodni, hanem a társadalmi igényekhez, és arra kell számítani, hogy a szakmák át fognak alakulni. Tudomásul kell venni, hogy miközben bizonyos foglalkozásokhoz egy fejletlen országban, vagy egy fejlődő országban feltétlenül megkövetelik a négy elemi, majd a nyolc osztályt, addig annak a feladatnak az ellátásához Európában hirtelen középiskolai végzettséget fognak természetesnek tekinteni.

Ez is ismerős a mai, felsőoktatási túlképzésre vonatkozó vitákból?

Mindebből nyilván arra lehetett következtetni, hogy nem feltétlenül a munka kíván meg bizonyos képzettséget, hanem fordítva történik. Bizonyos társadalmi csoportok bizonyos képzettségre tesznek szert és aztán elhelyezkednek a munkaerőpiacon – a munka maga pedig ennek következtében átalakul. Erre később még visszatérek.

Mindezt Coombs idejében a középiskolák tömegesedére vonatkoztatták. De '68-ban, éppen amikor megjelent a könyv, jöttek az egyetemi diáklázadások a fejlett Nyugat országokban, és kiderült, hogy már nem csak a középiskola, és nem csak a fejletlen országokban, hanem a felsőoktatás és a fejlett országokban is robbanás szélére került, sőt meg is történt a robbanás. Igazából az történt '68-ban – sok egyéb mellett –, mert hiszen a nyugati társadalomfejlődésben – ma már tudjuk –, sok szempontból is óriási korszakváltás volt 1968, de ami az egyetemeket illeti, és helyenként a főiskolákat, az történt, hogy ezek már akkor túl nagyra nőttek. Persze nem egyszerűen a méretekkel, nem pusztán az akkori szemszögből nézve is túl sok hallgatóval volt baj. Hanem azzal, hogy az akkori felsőoktatás tartalma és keretei csak a korábbi hagyományos elit struktúrához, elit rendszerhez, elit célkitűzéshez voltak megfelelők. A diákok ezekben az intézményekben, egy új társadalmi helyzetben olyan korlátok közé kerültek, amelyeket szükségképpen fel kellett robbantani.

A következő időszakban, a hatvanas-hetvenes években, „a sorok rendezése” folyt a felsőoktatásban. A nyitottság, az esélyegyenlőség, a faji, nemi, osztálybeli egyenlőtlenségeknek a leküzdése a bejutásnál, a bent maradásnál és a végzésnél, s ily módon a demokratizálása, átalakítása a hagyományosan kis elitet, elitet képző felsőoktatásnak – ez került napirendre.

A hetvenes évek végéig, a nyolcvanas évek elejéig viszonylag jól bírták az államok a terjeszkedő felsőoktatás finanszírozását a legfejlettebb országokban. De akkor min-

denütt bekövetkezett a költségvetések korlátozására. Következett egy határ, ezt nevezik úgy, hogy a jóléti társadalom lehetőségeinek a kétségbevonása, vagy reagenizmus, thatcherizmus, a mi szempontunkból az a lényeges, hogy elkövetkezett valamifajta határvonal, ahonnt kezdve a legfejlettebb államokban hirtelen csökkeni kezdtek a felsőoktatásra fordított költségvetési összegek. Gyakorlatilag mindenütt megnyirbálták a felsőoktatás költségvetését, miközben nem tudták visszafogni a hallgatólétszám további növekedését: a folyamatos növekedés ma is világjelenség.

Innét kezdve új pályára igyekeztek a felsőoktatást terelni. A költségsökkentés, a hatékonyság, új finanszírozás, piacszimuláció, elszámoltathatóság, kommercializálás, tömegtermelés, ezek az új jelszavak. Ez az a korszak, a hetvenes-nyolcvanas évek, amire utalnak azok, akik ma tudásgyár vagy papírgyár címszavakban fogalmazzák meg a dilemmáikat. Ez volt a „tudásgyárnak” a korszaka. Igyekeztek az ipari termelésből ismert módszerekkel kezelni a felsőoktatási „termelést”, és a költség-hatékonyság elemzésekkel a lehető legolcsóbbá tenni. A jelszó a „beruházás az emberi tőkébe” lett, és ennek a beruházásnak a haszonélvezője nem csak a társadalom, hanem az egyén is -következésképpen igyekeztek a beruházás költségeit például tandíj formájában részben az egyénre hárítani.

A mai korszak azonban már nem a tudásgyár korszaka. Úgy tűnik, hogy ez igazából elmúlt. De a mai felsőoktatás már nem is papírgyár, ami egyes kritikusok szerint a tudásgyárnak lenne valamiféle csökkent értékű utánezata, utóda, vagy ellenfogalma. A mai felsőoktatás a tudás szupermarketjeinek vagy plázáinak a korszaka. Vagyis nem arról van szó, hogy a felsőoktatás irányítói betáplálnak valamifajta inputot a felsőoktatási intézményekbe, és akkor megjelenik egy bizonyos fajta output és igazából azért kell költség-hatékonyan és jól működni, hogy minél olcsóbban, minél jobb minőségben állítsák elő ezek az üzemek azt a terméket, amelyeket elvár a társadalom, vagy elvár a gazdaság tőlük, hanem fordított logika érvényesül.

A felsőoktatás fokozatosan szolgáltatássá, vásárolható, megvásárolható, adható, vehető, követelhető, elfogyasztható fogyasztássá válik, és az igazi megrendelővé már maguk a hallgatók lépnek elő. A hallgatók és tágabban „a társadalmi környezet”, az érintettek, az érdekeltek.

A felsőoktatás ma ahhoz alkalmazkodik, hogy óriási tömegek akarnak tanulni. Nem azt akarják tanulni, nem úgy akarják tanulni, ahogyan eddig, és a társadalmak irányítói tudják, hogy nincs is arra szükség a korábbi értelemben. Míg korábban kis nemzeti elitet képezett a felsőoktatás, de amikor a fiatalok harmada, 40%-a, fele jár már oda, nem lehet továbbra is elitképző intézmények rendszere, vagyis a korábbi célok értelmetlenné válnak. Ettől kezdve, hogy ezek a bizonyos célok értelmetlenné válnak, valaki másnak kell a célokat kitzíznie, és ez már egyre kevésbé az állam.

A kilencvenes évektől kezdve és ma már egészen hangosan halljuk, hogy szolgáltató államra van szükség a felsőoktatás irányítására, és olyan felsőoktatásra, amelyik szolgáltat a klienseknek, az igénybevevőknek. Ez azonban azt is jelenti, hogy „a mit tanuljak” kérdésének a válaszadója egyre inkább a hallgató kell, hogy legyen. Minden

afelé mutat, hogy az európai felsőoktatás is, vagy ez a hagyományos felsőoktatás, ahogy mi inkább ismerjük, amerikanizálódjon. Hiszen az észak-amerikai felsőoktatás más módon fejlődött, ott kezdettől fogva inkább piaci jellegű volt a működése.

Diverzifikáció és differenciálódás következik be. Új elvárások jelennek meg, nem elitképzés, egyidejűleg oktatás, kutatás, szakképzés, regionális innováció, tanácsadás, szakértés, kisebbségek, a kisvállalkozók, az innováció támogatása, a diákéletmód szolgáltatásként való nyújtása, vagyis a felsőoktatás hagyományos céljai, elitképző céljai eltűnésével új meg új igények jelennek meg. Ha egyszer olyan drága, ha egyszer olyan sokan járnak bele, ha egyszer olyan óriási ez az intézményrendszer, hát akkor adjon valamit ezért a társadalomnak, pontosabban a megrendelőknek.

Innét kezdve az intézmények egyre inkább rákényszerülnek, hogy a sokféle lehetséges cél közül maguk válasszák ki az övéket, és ők maguk határozzák meg ezeket a célokat, valamit a széles skáláról válasszanak ki. Belülről ennek megfelelően megtörténik a differenciálódás. Oktatási programok széles skálája alakul ki: hosszúság és tartalom szerint két-, három-, négy-, ötéves képzések, szakképzés, munka melletti oktatás, távoktatás, szendvicsképzés, virtuális képzés. Már-már a „köegyetem” és a kőfőiskola és a kő felsőfokú tanfolyamok helyett olyasfajta képzés a felsőoktatás, ahol a hallgató maga dönti el, hogy mit hogyan tanul, milyen ütemben, mikor vizsgázik, ha egyáltalán akar vizsgázni, s hány évig jár az intézménybe. Elmosódni kezdenek a határok az egyetem, a főiskola, a legkülönbözőbb tanfolyami szintű képzések között – ki hitte volna még akár húsz éve nálunk, vagy harminc éve a Nyugaton, hogy a ma „akkreditált iskolai rendszerű felsőfokú szakképzésnek” nevezett tanfolyami képzéshez hasonlót valamikor is egyetemnek fognak szervezni? Vagy, hogy 30-40 éves diákok ülnek majd a padokban? Valósággal burjánzanak a legkülönbözőbb képzések, hiszen mind-egyikre van igény. Csak utalnék rá, hogy ma már a magyar felsőoktatásba járó hallgatók fele is borsos tandíjat fizet (hiszen Magyarországon nem ingyenes a felsőfokú képzés, mindannyian tudjuk, hanem tandíjas még az állami intézményekben is, csak vannak tandíjmentes hallgatók, akiknek a tandíját az állam finanszírozza). A diákok feléről van szó, és az intézményeket – azt hiszem –, éppen ez izgatja. A hallgató pénzért tanul, következésképpen, piaci megrendelőként lép fel.

Az eladható szolgáltatás megjelenése mellett új – ez a felsőoktatás eddig leírt folyamataitól függetlenül következett be – nagyonis új változásként köszöntött be a globalizálódás felerősödése. Ez utóbbi azzal jár, hogy transznacionálissá válik a verseny és a kereskedelem is ennek a szolgáltatásnak a terén is. A hallgatói mobilitás valójában annál is nagyobb, mint ahogy ez megjelenik az állami statisztikákban. Tudniillik itt is kialakul a fekete és a szürke mobilitás, amiről természetesen ezek a statisztikák nem igazán adnak képet.

Ma már tömegesen utaznak azért, hogy hosszabb-rövidebb időt külföldön tanuljanak, de szaporodnak a külföldre kihelyezett tagozatok, és a határokon átnyúló, több országba egyszerre, esetleg távoktatási formában exportált képzések is.

Na most, ha ez a helyzet nemzetközi téren, kialakultak már és nyomulnak előre a nagy áruházláncok, szupermarket láncok, ahol oktatást, tanulást lehet venni, diplomá-

hoz lehet jutni tanulással, akkor azt kell mondanunk, hogy ez már nem tudásgyár, ez már nem papírgyár, nem érdemes ezekkel a gondolatokkal igazából küzdeni. Ami ma burjánzik egy tudás-szupermarket rendszer, ahol diplomát, diplomaelemeket, vagy ha tetszik, tudás-árucikkeket veszünk. Ennek előbb-utóbb ugyanúgy meg fogjuk, vagy meg fogják találni utódaink a szabályozási lehetőségeit, mint ahogy ezt a nagy áruházláncokkal, ahol árucikkeket veszünk a mindennapi életben, megtettük, megtették. Nyilván átélni mindannyian átéljük, hogy most történik meg a változás.

Mi a helyzet az úgynevezett túlképzéssel? Mi a sokak szerint várható értelmiségi munkanélküliséggel? Azt gondolom, a helyzet ahhoz lesz hasonló, ami a „túl sok” középiskolát végzettekkel történt az utóbbi évtizedekben.

Először a jelenlegi egyetemet, főiskolát igénylő állásokba kerül az egyre több végzett diák, majd pedig a most alacsonyabb képzettséget igényelni látszó egyéb fehérgaléros állásokat foglalják majd el. Ezzel átalakítják a szakmastruktúrát, átalakítják a követelményeket, éppen annál fogva, hogy ők másképp vannak képezve. Ahogyan a középfokú végzettekkel történt annak idején: azt gondolom, hogy ma ugyanez történik a felsőfokú végzettekkel is. Ezt lehet fejlődésnek, lehet haladásnak hívni, de egyszerűen mondhatjuk azt is, hogy átalakul a társadalom képzettségi szerkezete. Ha egyszer ez a folyamat megindul, márpedig már megindult, nem látom, hogy mi lenne az az erő, amely megállíthatná. De bevallom, azt sem tudom igazán megmondani, miért lenne az baj, ha egy társadalom tagjai ma műveltebbek, mint tegnap, és hogy holnap még műveltebbek lesznek, még akkor is, ha ettől az igazságtalanság, a kizsákmányolás, az egyenlőtlenségek – lehet –, nem is sokat csökken.

Mi a helyzet a sokat emlegetett minőségromlással? Ahogyan mintegy száz évet tartott annak elfogadtatása, hogy az ógörög, vagy latin helyett élő idegen nyelvet, és természettudományokat tanult középiskolások tudása nem értéktelenebb, rosszabb minőségű, hanem más, mint elődeiké, úgy fogjuk mi is elfogadni, hogy a ma és holnap egyetemet végzőinek tudása nem rosszabb minőségű, hanem más, mint a mienk. Több nyelvet fognak tudni, mint mi, jobban értenek majd a számítástechnikához, mint mi – de ettől magától se jobbak, sem rosszabbak nem lesznek nálunk.

Ez az az új helyzet, amelyben felsőoktatásunk az EU által kialakítani tervezett Európai Felsőoktatási Térséghez csatlakozik. Amíg el voltuk zárva a Nyugattól, gyakran – és sok tekintetben jogosan – gondoltuk, hogy ők sok mindent jobban tudnak, látnak, mint mi. A felsőoktatás átalakulása tekintetében tudomásul kell vennünk, hogy mind az az újdonság, amiről most szóltam, náluk is új.

Valójában az EU felsőoktatással foglalkozó szakemberei is csak most kezdenek védekezni a nemzetközi felsőoktatási piacon legutóbbi időkben végbement változások ellen, vagy inkább kezdenek ahhoz alkalmazkodni. Ezt célozza a Bolognai folyamat néven ismertté vált kezdeményezés is. Azt hiszem, nekünk is ez adhat reális perspektívát.